

Tranzicija u Srednjoj i Istočnoj Europi*

Gareth Dale

Tekst su preveli studenti i studentice prevoditeljskog smjera diplomskog studija anglistike Filozofskog fakulteta u Zagrebu: Romana Babić, Vedran Baotić, Katarina Barun, Tanja Bezjak, Sonja Božić, Petar Čorko, Dorotea Fotivec, Filip Granatir, Andrea Grbić, Maja Grgasović, Nela Hajec, Selmir Hasanić, Sandra Juzbašić, Tiffany Krsnik, Maja Kurtagić, Lea Magdić, Vedrana Mikac, Jerko Močnik i Ivan Nedić. Redaktura prijevoda: dr. sc. Nataša Pavlović. Stručna redakcija: Jasenka Kuček.

Prošla su dva desetljeća otkad su gospodarstva sovjetske Srednje i Istočne Europe doživjela ‘tranziciju’ u tržišno gospodarstvo¹. Restrukturiranje ove regije, koje još uvijek traje, svakim novim događajem postaje predmet novih analiza. Neki su od tih događaja: pristup prijašnjih članica Varšavskog pakta Europskoj uniji (EU) i NATO-u, ‘obojene revolucije’ u Gruziji, Ukrajini i Kirgistanu i nagli porast cijena nafte i plina koji je potpomogao ponovni rast ruskog gospodarstva. S globalnom ekonomskom krizom 2008. i 2009. godine započela je nova faza te su upravo kriza i njezin utjecaj na zemlje Srednje i Istočne Europe glavna tema ove knjige.

Poglavlja ove knjige pokrivaju reprezentativan niz zemalja Srednje i Istočne Europe – od bivšeg Sovjetskog Saveza do Višegradske skupine (Češka, Mađarska, Poljska i Slovačka), uključujući velike države (Rusija) i malene (Latvija) te članice i nečlanice EU-a i NATO-a. Ton je kritičan – iako se priznaje da slobode postignute u većini država Srednje i Istočne Europe (sloboda govora, okupljanja, udruživanja te pravo glasa) predstavljaju značajne pobjede masovnih pokreta iz 1989. godine, autori tih poglavlja osporavaju uvriježene prikaze tranzicije prema kojima su učinkovita tržišta i demokratska državna uređenja uz pomoć i stručnost Zapada zamijenili zastarjele ekonomske sustave i zatvorena društva. Oni umjesto toga naglašavaju konstantno nisku produktivnost i opetovane krize, uplitanje Zapada zbog vlastitih interesa, nove oblike porobljavanja i ‘upravljane demokracije’ te rentijerstvo i korupciju koji cvjetaju u tržišnom okruženju.

Prije pregleda argumentacije pojedinačnih poglavlja koja se bave ‘tranzicijom’ 1990-ih, u uvodnom ćemo dijelu oslikati kontekst sažetom analizom kolapsa sovjetskog ekonomskog modela te širih društvenih i političkih trendova koji su utjecali na događaje iz 1989. godine.

* Izvorno objavljeno u: Dale, Gareth (ur.): *First the Transition, Then the Crash. Eastern Europe in the 2000s*. London: Pluto Press, 2011.

Kolaps sovjetskog modela

G. M. Tamás i Stuart Shields (2. i 8. poglavlje) tvrde da su, iako je državno vlasništvo sredstava za proizvodnju nominalno socijalistički koncept, gospodarstva sovjetskog tipa izgrađena od prepoznatljivo kapitalističkih sastavnih dijelova kao što su: odvajanje proizvođača od sredstava za proizvodnju, najamni rad i prisila na rad te novac i pritisak da se akumulira kapital – radi se o imperativima koje je odredilo geopolitičko i geoekonomsko natjecanje. Sovjetski Savez našao se izvan natjecanja, ali istodobno i unutar njega, s onim što neki autori nazivaju ‘liberalno-kapitalističkom jezgrom’.² U kraćem dijelu devetnaestog i dužem dijelu dvadesetog stoljeća, pokušaji gospodarskog sustizanja koje su pokrenuli konkurenti silama liberalne jezgre a koji su se oslanjali na neposrednu mobilizaciju ljudi i raspodjelu sredstava, stvorili su oblike državnog uređenja koji su bili relativno odvojeni od društva i proaktivni u ekonomskom razvoju te osobito oslonjeni na centraliziranu administraciju. Ta je ‘varijanta kapitalizma’ bila posebno uspješna u vrijeme istovremenog geopolitičkog natjecanja i ekonomske deglobalizacije te na mjestima gdje su zaostala gospodarstva pod vodstvom modernizirajućih elita započela zakašnjelu industrijalizaciju. Deglobalizacija – slom međunarodne trgovine i protoka kapitala – potiče ‘nacionalizaciju’ domaćih gospodarstava. Militarizam zahtijeva da države preuzmu koordinacijsku ulogu u ekonomiji, osobito kad je u pitanju koordinacija industrije proizvodnje oružja i ostalih strateških sektora. Ondje gdje je sklonost štednji mala, a potražnja za ulaganjima velika, rješenje je prisila – ondje gdje je zemlja neplodna, a produktivnost niska, prema riječima Nigela Harrisa, ‘samo vrlo moćna vojska i policija mogu oduzeti višak od usta seljaka, a u svrhu nacionalnih ulaganja’³.

Geopolitičko natjecanje koje se temelji na gospodarskoj zaostalosti zarobilo je Sovjetski Savez i njegove saveznike unutar neobične ekonomske strukture, čije su značajke relativna autarkija, naglasak na teškoj industriji, visoka stopa štednje, raspodjela sredstava prema upravnim odlukama te ekstenzivna uporaba političkih poticaja i ideologije usmjerenih prema povećanju proizvodnje. Ove su značajke, prema Oskaru Langeu i ostalima, tipične za ratna gospodarstva.⁴ Prema riječima dopredsjednika Državne komisije za planiranje tadašnje Istočne Njemačke, te značajke predstavljaju pokušaj ‘prijenosa ekonomske racionalnosti kapitalističkih poduzeća na nacionalno gospodarstvo u cjelini’⁵.

Iako ‘nazadni’ u usporedbi s liberalnom jezgrom, režimi sovjetskog tipa zapravo su u mnogim pogledima bili izrazito moderni. Mobilizirali su svoje stanovništvo kako bi se postigao brzi gospodarski rast i stvorila ideologija usmjerena na budućnost,⁶ sustavno su primjenjivali znanost i tehnologiju na proces proizvodnje, a tejlorističke metode na radni proces. Također su uveli radne ciljeve za zaposlenike u svim društvenim institucijama. Osim toga, na tim je područjima, barem u ranim desetljećima, društvena mobilnost bila velika. Kao što opisuje Tamás:

Promjena je bila nevjerojatna – radnici su se preselili iz sela u grad, mukotrpni fizički rad u poljima zamijenio je tehnološki rad u tvornicama, a glad,

prljavštinu i bijedu zamijenili su pristojni obroci u kantinama, topla voda i kanalizacija. Kulturna promjena bila je dramatična, a put od nepismenosti i nesposobnosti gledanja na sat do Brechta i Bartóka bio je iznenađujuće kratak.⁷

Sovjetski model pokazao se dobrim okvirom za akumulaciju kapitala u zaostalim gospodarstvima u razdoblju relativne autarkije svjetskog gospodarstva. Tijekom 50-ih i 60-ih godina dvadesetog stoljeća veliki su se dijelovi Srednje i Istočne Europe industrijalizirali te su u nekima od njih ulaganja bila uspješno preusmjerena u sektore kao što su svemirska i elektronička industrija. No strukture koje su se razvile 30-ih i 40-ih godina postale su prepreka konkurentnosti jer je uspješnost osvajanja inozemnog tržišta i organiziranja proizvodnje na transnacionalnoj razini dovela u svjetskom gospodarstvu do podjele na pobjednike i gubitnike. Sovjetski se sustav strukturno odupirao tom trendu. Nadzor trgovine provodio se uz pomoć dozvola za izvoz i uvoz, a njome su također upravljale složene organizacije za vanjsku trgovinu. Neuspjeh u trgovini pogoršale su nekonvertibilne valute i činjenica da su se velike zapadne države prema njima odnosile kao prema 'najmanje povlaštenim nacijama'. Ograničena veličina tržišta, maloserijska proizvodnja, nizak stupanj specijalizacije i velika dubina proizvodnje te niska produktivnost međusobno su se pojačavali.

Etapa ekonomske globalizacije koja je započela 60-ih i 70-ih godina povećala je razinu polarizacije u kojoj su tržišni predvodnici i tvrtke s monopolima temeljenim na proizvodnoj i procesnoj inovativnosti – najčešće najuspješnija poduzeća i sektori unutar Organizacije za ekonomsku suradnju i razvoj (OECD) – ostvarivali su više profite, dok su se ostalima pogoršavali uvjeti trgovanja. Suprotno teoriji Davida Ricarda, čini se kako liberalizacija međunarodne trgovine pogoduje regijama koje imaju veliku koncentraciju apsolutne ('konkurentne') prednosti.⁸ Trgovina između tih regija i onih s vrlo malo ili bez ikakvih područja apsolutne konkurentne prednosti ne donosi obostranu korist, nego dovodi potonje u stalni trgovinski deficit, gušenje deviznog tržišta i gomilanje duga.

Dok je početkom i sredinom 1970-ih niska cijena zaduživanja potaknula rast gospodarstva temeljen na uvozu, ta se strategija pokazala neodrživom kad su se početkom 1980-ih kamatne stope znatno povećale, a potražnja smanjila. To je uzrokovalo akutnu ekonomsku krizu, kako u Istočnoj Njemačkoj i Poljskoj, tako i u Peruu i Meksiku. Iako je izvoz iz zemalja Sovjetskoga bloka u zemlje članice OECD-a porastao tijekom 1970-ih, naglo je pao 1980-ih⁹. Tada su se donositelji odluka u zemljama Srednje i Istočne Europe našli u bezizlaznoj situaciji, razapeti između autarkije na razini države, ali i na razini zemalja članica SEV-a (Savjet za uzajamnu ekonomsku pomoć, op. ur.), koja je značila stagnaciju, a s druge strane između jače integracije na svjetsko tržište, što je sa sobom nosilo opasnost povećanja duga i zavisnosti o drugima. Ako je integracija bila opravdan rizik, šanse za uspješnu integraciju bile su vrlo male, uzevši u obzir razmjernu slabost gospodarstava zemalja Srednje

i Istočne Europe. Integracijom se dodatno pojačala njihova osjetljivost na fluktuacije u globalnoj potražnji i visini kamatnih stopa te povećala njihova izloženost nemilosrdnim svjetskim standardima i cijenama čime je postalo očigledno njihovo zaostajanje u produktivnosti. Povećanjem stupnja integracije smanjila se kontrola zemalja Srednje i Istočne Europe nad brzinom i smjerom gospodarskog razvoja, a porasla njihova ovisnost o tehnologiji i zajmovima sa Zapada. Gospodarstvo svake od zemalja članica SEV-a postupno je 'uvenuće u kaotični, neorganizirani svjetski sustav', kako je to formulirao Chris Harman 1977, u procesu koji je uključivao isprepletanje istočne i zapadne ekonomske krize¹⁰.

Integracija s SEV-om nije mogla mnogo ponuditi u odnosu na globalizaciju koju je predvodio Zapad s obzirom na to da se zasnivala na prodaji sirovina iz Sovjetskog Saveza ispod svjetske tržišne cijene zapadnim saveznicima u zamjenu za industrijske proizvode. Te su se transakcije provodile u nekonvertibilnim valutama na temelju bilateralnih sporazuma. No manjak deviza natjerao je članice SEV-a da stave još veći naglasak na izvoz na zapadno tržište. Velika konkurencija za zapadna tržišta, zajmove i ulaganja narušila je suradnju među članicama. Svaka se zemlja članica borila za mjesto na tržištu te za savezništvo sa zemljama koje nisu imale socijalistički poredak, kao što je na primjer vidljivo iz bilateralnih trgovinskih sporazuma koje su s Europskom zajednicom sklopile Mađarska, Poljska i SSSR. Tijekom 1980-ih SEV-ove transakcije konvergirale su prema svjetskim cijenama i sve češće su se izražavale u američkim dolarima. Moskva je povisila cijenu nafte, čime je donekle poboljšala svoju nepovoljnu ekonomsku situaciju, no istovremeno je ugrozila svoju poziciju hegemonu – jer su naftovodi kojima je tekla jeftina nafta, u kombinaciji s vojnom moći, činili potporanaj SEV-a.

Primijetivši slabljenje hegemonu, kao i svoje vlastito, vladajuće klase zemalja Srednje i Istočne Europe izgubile su povjerenje u sovjetski model i počele tražiti alternativne metode osiguravanja uvjeta za akumulaciju kapitala. No to je dovelo do podjela. Činjenica da je relativni pad i dalje bio u tijeku značila je da bi bilo kakvo ozbiljnije otvaranje globalnom tržištu bilo štetno i da bi donijelo brojne stečajeve i masovnu nezaposlenost. No s druge strane, mogućnost *daljnjeg* pada ojačala je zahtjeve za radikalnom reformom. Do sredine 1980-ih Poljska je krenula u tom smjeru, kao i Mađarska, čiji su vođe počeli u zapadnim centrima poslovanja promovirati svoja poduzeća kako bi ih prodali ('čak i kad bi to značilo da bi ona u potpunosti prešla u strano vlasništvo'¹¹). Postupno i neumoljivo, sovjetski se model postupno počeo dezintegrirati, a ideje o 'socijalističkom tržišnom gospodarstvu' i političkom pluralizmu počele su dobivati na snazi. Uslijed toga, kako je Harman tada istaknuo, nije bio potreban velik pritisak kako bi se cijeli sustav raspao: 'Starci na vlasti bjesnjeli su zbog izdaje te čak maštali o tome da naredi policiji da otvori vatru. No ključne strukture ispod njih vodili su ljudi koji su već, barem privatno, usvojili način razmišljanja novog multinacionalnog kapitalizma'¹².

Što je dovelo do tranzicije?

Ustaljeno je mišljenje da je tranzicija u Srednjoj i Istočnoj Europi započela 1989. godine. No to nije bio prijelomni trenutak. Ako je događaje te godine bilo teško predvidjeti, bilo je to zato što su bili pod utjecajem širih ekonomskih i političkih trendova. Ovdje ću razmotriti njih pet, od kojih većina datira iz sredine 1970-ih.

Prvo je bilo propadanje različitih vrsta 'nacionalnih ekonomskih' modela, uključujući sovjetski model državnog kapitalizma, nacionalno planiranje na Zapadu i uvožno-supstitutivnu industrijalizaciju na jugu. Ponovno uspostavljanje svjetskog financijskog tržišta ubrzalo je taj proces. Washington je odobrio *offshore* devizna tržišta, a osnažili su ih depoziti u dolarima koje su, među ostalima, položile sovjetske i kineske institucije. Sredinom 1970-ih godina oslabile su kontrole kapitala u Sjedinjenim Državama, a zatim u Velikoj Britaniji, nakon čega je uslijedila deregulacija burzi. Te su promjene potaknule spektakularan rast i centralizaciju međunarodnog bankarstva te tržišta osiguranja i vrijednosnih papira. Uloga financijskog kapitala u restrukturiranju kapitala rasla je sve brže, a deregulacija nacionalnih tržišta kapitala postupno je nagrizala akumuliranu štednju na kojoj su se temeljile kejnzijanske ekonomske politike.

Drugi je trend bilo usporavanje svjetskog ekonomskog rasta i povratak krize. Dok je 1960-ih i početkom 1970-ih godišnji svjetski rast po glavi stanovnika prosječno iznosio oko 3 posto, tijekom posljednja tri desetljeća, počevši od 1980. godine, on iznosi tek oko 1,5 posto, a financijske su krize češće. Kao što su to objasnili Jeff Sommers, Jānis Bērziņš i Adam Fabry (u 6. i 10. poglavlju), ta su dva trenda bila povezana: financijalizaciju i ekonomsku globalizaciju trebalo bi djelomice smatrati odgovorima na krizu iz sredine 1970-ih godina.

Treći trend, koji je bio odgovor na drugi i potaknut prvim trendom, bila je pojava neoliberalne ekonomske politike i ideologije. Prema užoj definiciji, neoliberalizam se smatra ekonomskom doktrinom. U svojoj srži, neoliberalizam je sa svojim naglašavanjem važnosti 'samoregulacije' tržišta tek novo izdanje neoklasične ortodoksije s početka dvadesetoga stoljeća, ali s nekoliko novih nadopuna kao što su monetaristička analiza inflacije, ekonomija ponude i primjena modela poslovanja karakterističnih za upravljanje tvrtkama na upravljanje državnim službama.¹³ U širem smislu, neoliberalizam se odnosi na sustav politika i praksi koje se smatraju vjernima toj doktrini, uključujući i strukturnu orijentiranost prema financijaliziranom kapitalu usmjerenom na izvoz, duboke antipatije prema društvenim kolektivima, otvoreno zauzimanje za sisteme upravljanja koji se temelje na principima tržišta, privatizaciju i širenje korporacija.¹⁴ No razlika između prakse i same doktrine nužno postoji, kao što je argumentirao David Harvey, jer doktrina, ako se dosljedno primjenjuje, implicira svijet kakav nikad neće moći postojati. Svjetske elite ne primjenjuju neoliberalnu doktrinu, tvrdi Harvey, nego se služe neoliberalnim konceptima za promicanje klasnog projekta. Termin 'neoliberalizam' u ovom smislu opisuje raspon interesno motiviranih politika koje su vlasnicima sredstava za proizvodnju prikrbile ogromno bogatstvo, a radnike i siromašne stavile u položaj nesigurnosti

te im smanjile kvalitetu života i dostupnost javnih službi.¹⁵ Tijekom etatističke faze globalnog kapitalizma zemlje Srednje i Istočne Europe preuzele su ekstreman oblik etatizma, dok u narednoj, neoliberalnoj fazi većina tih zemalja odlazi u drugu krajnost. Najgore posljedice toga pretrpjela je Latvija, o čemu pišu Sommers i Bērziņš (6. poglavlje).

Četvrti trend bilo je geografsko širenje liberalno-demokratskih političkih sustava. Od početka promjena koje su se u južnoj Europi dogodile od sredine 1970-tih godina nadalje, znatan broj država prihvatio je parlamentarni sustav, iako su ključna područja javnog života prepuštena privatnim interesima, kvazi-autonomnim nevladinim organizacijama ili međunarodnim organizacijama čime se onemogućilo demokratsko oblikovanje političke volje. Istodobno je socioekonomska polarizacija potaknula 'pobunu elita' (Lasch), kao i alijenaciju i nesigurnost među društvenim gubitnicima. Kako je glas potonjih slabio, tako su političke stranke počele sve više podlijevati plutokratskim interesima, a mehanizam zastupanja interesa počeo je slabjeti.

Uhodani normativni argumenti za političku liberalizaciju 1980-ih godina u Srednjoj i Istočnoj Europi zamijenjeni su pragmatičnima, povezanim s gospodarskim padom i 'utjecajem Zapada'. John Walton i David Seddon u raspravi o demokratizaciji u ekonomski oslabljenim zemljama Drugoga i Trećeg svijeta rezimiraju tri takve pragmatične tvrdnje.¹⁶ Prva je da demokracija pruža relativno stabilnu političku okolinu za poslovanje. Druga je da neoliberalna ideologija za koju se zalažu međunarodne financijske organizacije i vlade koje imaju ulogu vjerovnika preferira slabe države koje ne provode intervencionističku politiku. Liberalne demokratske države uklapaju se u ovu definiciju jer 'smanjuju državnu moć na razinu prihvatljivu raznim koalicijama i daju veću slobodu tržištu'. Treća je tvrdnja da dug i mjere štednje pridonose 'djelomičnoj razgradnji države' jer odricanja koja su potrebna zbog strukturnih prilagodbi prelaze uobičajene granice klijentelizma i prinuda koje provode autoritativne vlasti, što smanjuje moć režima da se dodvorava svojim pristalicama i birokratskim namještenicima kroz subvencije i povlastice, iako mjere štednje povećavaju potrebu za pristankom ili čak suradnjom masa. Takva situacija najbolje se može vidjeti na primjeru Poljske 1989. godine. Prema riječima generala Jaruzelskog, nakon što su poduzeti prvi koraci prema demokraciji, 'više smo puta pokušali provesti ekonomske reforme. No uvijek smo nailazili na otpor i burne reakcije javnosti. Danas stvari stoje puno drugačije. Sada, kad vlada uživa povjerenje javnosti, postalo je moguće tražiti određena odricanja'¹⁷.

Peti i ujedno posljednji trend koji treba razmotriti jest globalno slabljenje radničkih pokreta, koje je imalo jak utjecaj na društvene pokrete uopće, kao i na političku ljevicu. Zadnji značajniji uspjesi radničkih pokreta dogodili su se krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća, no kako su borbe vođene tih godina s vremenom gubile na važnosti, kontrola nad industrijskim akcijama prelazila je iz ruku običnih radnika u ruke profesionalnih činovnika. Slabljenjem pregovaračke moći sindikata radnici su se sve više oslanjali na stranke tradicionalne ljevice. No te su stranke u jeku krize sedamdesetih godina bile predane cilju spašavanja ekonomske situacije cijele 'nacije'.

U sklopu tog cilja bilo je nužno da radnici plate cijenu recesije, a ekonomske su nedaće koje iz toga proizlazile sindikati opravdali 'realnim stanjem stvari'. Paketi mjera za spas gospodarstva u različitim zemljama bili su relativno slični: britanski 'Društveni ugovor', talijanski 'Povijesni kompromis' te španjolski 'Pakt iz Moncloe'. Pokreti običnih radnika nigdje nisu bili dovoljno organizirani ili utjecajni da pruže alternativu. Kolaps 'ljevice iz šezdesetih godina' bio je bolno očit na Zapadu kao i u Srednjoj i Istočnoj Europi. Pojedine etape tog kolapsa izložio je Tamás u drugom poglavlju.

Jaki radnički pokreti šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća jačali su istovremeno s antiimperijalističkim kampanjama i pokretima potlačjenih. Nasuprot tome, porazi i demoralizacija koji su uslijedili krajem sedamdesetih i tijekom osamdesetih godina ograničili su radničku svijest, suzili njihov vidokrug i snizili im očekivanja, što je utjecalo i na ostale društvene pokrete. Činilo se da postoje dva suprotna trenda: demoralizirani radnički pokreti, vezani uz socijaldemokratske stranke, slabjeli su, dok su 'novi društveni pokreti' dobivali na snazi. Odražavajući ovu situaciju, društveni znanstvenici iz poraza radničkog pokreta izveli su dva zaključka: da su masovni pokreti stvar prošlosti ili da će radikalizam odsad morati poprimiti 'samoograničavajuće' oblike, što se poklapalo s težnjama mnogih intelektualca-disidenta u Sovjetskom bloku. Takvo viđenje predstavljalo je 'prihvaćanje sadašnjosti', prihvaćanje poraza i naivnu idealizaciju zapadnih institucija, što je, kako pišu Tamás i Shields (2. i 8. poglavlje), odredilo razvoj događaja 1989. godine i njihove posljedice. U kontekstu svjetskog slabljenja društvenih pokreta mnogi su oporbenjaci iz Srednje i Istočne Europe odustali od ideje društvene transformacije 'odozdo' i zauzeli liberalan pristup, u početku pod sloganima 'tržišni socijalizam' i 'civilno društvo', a zatim 'demokracija, tržište i Europa'. U nekim dijelovima Srednje i Istočne Europe reformatori su čak nametnuli tržišno-fundamentalističke ciljeve, potaknuti od strane zapadnih fondacija i država.¹⁸ Kao posljedica toga neoliberalna sila koja se nezaustavljivo približavala regiji naišla je na iznenađujuće slabo organizirani otpor.

NATO-ov horror vacui

Kad su u pitanju međunarodni odnosi, 'tranzicija' je bila usmjerena na povlačenje Rusije i napredovanje NATO-a. U tom procesu otkriven je odgovor na dugo prisutno pitanje o tijeku hladnog rata – jesu li Sjedinjene Američke Države razmjestile snage u Europi kako bi spriječile širenje komunizma ili su na taj način samo pokušale opravdati svoju prisutnost i postojanje NATO-a. Na početku su zapadni vođe, uključujući i ministra vanjskih poslova SAD-a Jamesa Bakera, obećali da se NATO neće dalje širiti na istok, zbog čega je Rusija pristala da nova ujedinjena Njemačka ostane u NATO-u.¹⁹ Mihail Gorbačov naivno je u to povjerovao i nije tražio pismeno jamstvo, što je kasnije požalio. James Baker, Margaret Thatcher i Richard Nixon, koji se pojavio kako bi suflirao Georgeu Bushu, pribojavali su se da bi pregovori s Gorbačovom mogli dovesti

do denuklearizacije Njemačke ili čak do povlačenja američkih vojnih snaga iz Europe. Baker se posebno bojao da bi Sovjetski Savez mogao iskoristiti taj geopolitički razdor za osnivanje novih sigurnosnih institucija oko Helsinške komisije i tako degradirati status SAD-a u Europi iz pozvanog gospodara u status redara. Ali do toga nije došlo. SAD je, slijedeći svoje strateške ciljeve da se zadrži u Europi i da spriječi zbližavanje Europske unije i Rusije,²⁰ prekršio obećanja koja je dao Gorbačovu i nastavio ekspanziju NATO-a. Otad se politika SAD-a prema Rusiji pretvorila u 'nemilosrdno iskorištavanje njene slabosti poslije 1991, u kojem pobjednik uzima sve', kao što tvrdi Stephen Cohen, te je dosegla vrhunac kad su SAD i NATO postavili baze na teritoriju bivših sovjetskih republika, okruživši područje od Baltika do Gruzije, Azerbajdžana i srednje Azije²¹.

Na duge staze, kao što objašnjavaju Gonzalo Pozo i Owen Worth (4. i 5. poglavlje), ekspanzija NATO-a, uz druge oblike geopolitičkog i geoekonomskog poniženja, potaknula je Rusiju da se suprotstavi Zapadu do te mjere da je pod Vladimirom Putinom atlantizam gotovo izbrisan iz političke kulture.²² No u prvo vrijeme, tijekom predsjedničkog mandata Borisa Jeljcina, atlantizam je još prevladavao, kao što bilježi Pozo (4. poglavlje). Rusija je uzela goleme inozemne kredite u zamjenu za 'brzoplete političke kompromise', a američki građani (Jeljcinovi 'dečki iz Chicaga') i institucije angažirani su u provedbi programa privatizacije u kojem su se proizvodni resursi rasprodavali u besce-
nje u procesu punom prevare koji su Rusi kasnije nazvali 'veliki grabež'²³.

Drugdje u Srednjoj i Istočnoj Europi geopolitička je računica bila drugačija, ali postojao je sličan pritisak da gospodarstva te regije daju neograničen pristup zapadnom kapitalu. Postojala je i ekonomska prisila npr. inzistiranja MMF-a na mjerama štednje i brzom privatizaciji kao uvjetima za zajmove no bilo je i mnogo onih koji su ulagali u ideološke osnove projekta, naročito Američka agencija za međunarodni razvoj (USAID).²⁴ U Latviji, kao što prikazuje Sommers i Bērziņš (6. poglavlje), ekonomskom je politikom zavladao skupina latvijsko-američkih neoliberala poznatih po imenu 'Banda iz Georgetowna' koji su se posvetili osnivanju neoliberalnog kompradorskog režima. Stručnjaci iz Svjetske banke i MMF-a sručili su se na glavne gradove regije naoružani svojim sad već neslavnim šabloniziranim planom sa slabo prikrivenim ciljem poticanja korporativne globalizacije. Taj je plan primijenjen u cijeloj Srednjoj i Istočnoj Europi. 'Stabilizacijski programi' bili su usredotočeni na liberalizaciju cijena i vanjske trgovine te na restriktivne fiskalne i dohodovne politike s ciljem smanjenja državne potrošnje i snižavanja plaća. 'Strukturne mjere' uključivale su privatizaciju, bankovnu reformu i rezove u industrijskoj politici i socijalnoj skrbi. Pretpostavljalo se da će kombinacija stabilizacijske i strukturne reforme omogućiti brzu i uspješnu tranziciju. Smatralo se da će u novim tržišnim uvjetima liberalizacija trgovine omogućiti priljev kapitala, što će zauzvrat izazvati nagli rast potaknut izvozom, a niske plaće i blizina tržišta Europske unije osigurati konkurentsku prednost. Kako se državni sektor bude smanjivao, nova, mala poduzeća popunit će tu prazninu i preuzeti dio posla osiguravajući tako radna mjesta za nezaposlene.

Za one neoliberalnih uvjerenja, rane su 1990-e bile uzbudljiva vremena. ‘Kao zapadna Europa nakon Drugog svjetskog rata’, s malo previše entuzijazma ističu Daniel Gros i Alfred Steinherr,

države Istočne Europe sad imaju povijesnu priliku da ni od čega stvore optimalne ekonomske i socijalne institucije i tako oslobode svoj skriveni potencijal. Prihvatanje svjetskog tržišta omogućilo bi im da nadmaše stagnirajuće zapadnjačke korporativne ekonomije i da nadjačaju one zapadnjačke države u kojima oligarhijski i zatvoreni političko-institucionalni okviri još nisu uništeni.²⁵

To je uništenje u stvarnosti bilo usmjereno na ekonomsku suštinu Srednje i Istočne Europe. Liberalizacija cijena, trgovine i tokova kapitala doveli su do naglog kolapsa SEV-ova sustava trgovine i plaćanja. Do kraja 1990. godine sva trgovina unutar SEV-a obavljala se u konvertibilnim valutama i po cijenama svjetskog tržišta, što je dovelo do sloma trgovačkih veza između država koje su se polako pojavljivale na tržištu nakon što je prevlast Moskve počela jenjavati. No izvoz u druge države nije mogao nadomjestiti propadajuću trgovinu unutar SEV-a. Zbog zastarjelih tehnologija, loše kvalitete mnogih proizvoda te slabih distribucijskih i marketinških mreža malo se koji proizvođač iz Srednje i Istočne Europe uspio probiti na vanjska tržišta, a protekcionizam velikih sila (EU-a i Sjeverne Amerike) dodatno je otežavao situaciju. Osim toga zemlje Srednje i Istočne Europe pretrpjele su tešku fiskalnu krizu koju su pogoršali deflacijski učinci strukturnih prilagodbi.

U tom je kontekstu usporedba sa zapadnom Europom bila naivna, gotovo apsurdna. Zapadna Europa je 1945. godine zauzela snažnu poziciju unutar svjetskog sustava i iskoristila svoju moć. Njezin *wirtschaftswunder* potaknut je poslijeratnom rekonstrukcijom, a pomogao joj je nagli rast svjetskog gospodarstva (i Marshallov plan) te je poticala svoju industriju infrastrukturnom podrškom i protekcionističkim carinama. S druge strane države Srednje i Istočne Europe stoljećima su zauzimale poluperiferni položaj i to su sad pokušavale nadoknaditi upravo u razdoblju razmjerno slabe globalne potražnje i žestoke konkurencije od strane proizvođača iz zemalja ‘rastućih gospodarstava’ koje su imale nižu cijenu rada, i to bez ikakve značajne potpore ili otpisa duga. Dok je 90 posto Marshallova plana bilo u obliku novčane potpore, u slučaju postkomunističke Europe početkom 90-ih bilo je riječ o samo 10 posto.²⁶ Zapad je u većoj mjeri pomogao jedino Poljskoj – oprostom polovice duga javnim i privatnim vjerovnicima te programom pomoći Europske unije s povoljnim propisima o uvozu poljoprivrednih proizvoda. Mađarska je pak imala najveći dug po glavi stanovnika te je za otplatu duga bila obvezna izdvojiti veliki udio prihoda koji je ostvarila putem privatizacije državnih tvrtki.²⁷

Zlatno obećanje razdoblja tranzicije bila su direktna strana ulaganja (DSU) no priljev kapitala ovisio je o visokom rastu BDP-a koji su potkopale upravo one mjere čija je namjena bila povećati ga, kao što je navedeno ranije. U pet godina nakon 1989, DSU su za cijelu regiju, od Plzeňa do Vladivostoka, bila

jednaka dvjema petinama priljeva kapitala u Kinu samo tijekom 1993. U međuvremenu je nagla liberalizacija prouzročila odljev kapitala iz regije, kako ističu Mike Haynes i Owen Worth (3. i 5. poglavlje). Nevjerojatno je da je Rusija u razdoblju od 1992. do 1998. godine doživjela veći odljev kapitala nego Brazil, Venezuela, Meksiko i Peru zajedno i to u vrijeme financijskog sloma u Latinskoj Americi (od 1979. do 1987. godine).²⁸

Ako razdoblje od 1990. do 2010. godine promatramo kao cjelinu, veći je dio Srednje i Istočne Europe doživio regionalni oblik Velike depresije; u pogledu BDP-a bila su to dva izgubljena desetljeća. Ne samo da nije dostigla i prestiža gospodarstava Zapada, nego je veći dio te regije za njima još više zaostao. Jedina je iznimka bila Poljska; čak je i Češkoj, koja je po uspješnosti bila samo razinu ispod, trebalo 18 godina da vrati onaj omjer BDP-a u odnosu na prosjek Europske unije koji je zabilježen 1989. godine.²⁹ U Mađarskoj, još jednoj 'priči o uspjehu' u regiji, strukturnom prilagodnom 1988–1995. uništeno je više imovine nego u Drugom svjetskom ratu te je izgubljeno 1,5 milijuna radnih mjesta.³⁰ Bojcun, Upchurch i Marinković (7. i 11. poglavlje) pišu o katastrofalnom propadanju koje su doživjele Gruzija, Ukrajina i većina zemalja bivše Jugoslavije.³¹ Rusija je doživjela ekonomski krah kakav dotad u mirnodopskom periodu nije pretrpjela nijedna druga zemlja (3. poglavlje). U razdoblju od 1992. do 1998. vrijednost BDP-a gotovo se prepolovila, dok se industrijska proizvodnja smanjila i više od polovice, što je više nego u SAD-u za Velike depresije (1929–1933). Proizvodnja pšenice pala je za više od 50 posto u razdoblju od 1993. do 1998, dosežući tako razinu nižu čak i od one zabilježene 1913. Novac je u velikom broju ekonomskih transakcija prestao igrati ikakvu ulogu tako da se do početka 1998. godine polovina ukupne industrijske prodaje ostvarivala razmjenom dobara.³²

Posljedice su za većinu stanovništva u regiji bile kataklizmičke. Haynes ističe (3. poglavlje) da je dvoznamenkasta inflacija opustošila obiteljske uštedevine u Rusiji, Bjelorusiji, Bugarskoj, baltičkim zemljama i šire. Između 1990. i 1992. plaće su naglo pale – za 44 posto u Poljskoj, a 22 posto u Čehoslovačkoj.³³ Ni u jednoj zemlji pogođenoj Velikom depresijom 1930-ih realne plaće nisu pale toliko strmoglavo koliko u Srednjoj i Istočnoj Europi tijekom 1990-ih.³⁴ Čak i deset godina nakon tranzicije samo se u Češkoj prosječna plaća polako približila vrijednosti koju je iznosila 1989, a u mnogim je zemljama (uključujući Litvu, Rusiju i Ukrajinu) i dalje iznosila manje od polovice vrijednosti nego 1989. Rusija je doživjela osobito strmoglav pad: prosječni je građanin 1992. trošio 40 posto manje u odnosu na prethodnu godinu.

Ovaj je strahoviti udar na golu egzistenciju rezultirao i padom vrijednosti samoga života. Haynes upozorava na nagli porast stope mortaliteta u Rusiji; mortalitet je najbrže rastao u regijama u kojima su razlike u prihodima bile najveće.³⁵ Očekivani životni vijek prosječnog Rusa danas je 62 godine, za razliku od prosječnih 68 godina u 1980-ima. Nijedna druga industrijalizirana zemlja dosad nije doživjela takav preokret.³⁶ S obzirom na osiromašenje i socijalnu regresiju jednakih razmjera kao tijekom Velike depresije, ne iznenađuje da većina ispitanika odgovora potvrdno kad ih se pita je li život njihovih sunarodnjaka

lošiji danas nego što je bio prije 1990. godine (62 posto ispitanika na reprezentativnom uzorku u Bugarskoj i Mađarskoj te 72 posto u Ukrajini).³⁷

EU i konsolidacija neoliberalnog projekta

EU ima, kao što tvrdi Shields (8. poglavlje), ključnu ulogu u institucionalizaciji neoliberalnog modela u čitavoj Europi, kako Zapadnoj tako i Istočnoj.³⁸ Glavni cilj programa Phare bio je pripremiti zemlje za članstvo u Europskoj uniji inzistiranjem na politici ekonomske deregularizacije i liberalizacije. Bruxelles je, koristeći članstvo u Europskoj uniji kao poticaj, natjerao one zemlje koje su željele postati članice na uvođenje iznimno radikalnog oblika neoliberalnog modela. Budući da su politike državne potpore i tržišnog natjecanja morale prilagoditi pravilima Europske unije te zemlje obvezale su se na liberalizaciju trgovine i investicija na način koji je otežao udovoljavanje zahtjevima za protekcionizmom ili odustajanjem od članstva.

Dva projekta čiji je cilj bio konsolidacija neoliberalnog projekta u Zapadnoj Europi proširena su na nove države članice u Istočnoj Europi. Prvi je bio projekt jedinstvenog tržišta u kojemu se liberalizacijom prethodno zaštićenih sektora (kao što su usluge, komunalije i telekomunikacije), potpomognutom daljnjim ciklusima privatizacije, trebala obnoviti europska globalna konkurentnost. Iako je vladala retorika inovacije, konkurentnosti i ekonomije razmjera, stvarnost je, kao što se očitovalo u nadolazećim valovima spajanja i pripajanja, bila reorganizacija europskog kapitala na širi teritorij. Drugi projekt bio je stvaranje monetarne unije koja je uklonila prepreke te smanjila transakcijske troškove, a usto i stvorila mjere koje omogućuju da se korištenjem restriktivne monetarne politike određene konvergencijskim kriterijima Ugovora iz Maastrichta i Pakta o stabilnosti i rastu prisili države članice eurozone na smanjivanje javnih rashoda.

Samopromocija Europske unije kao solidarnog 'kluba' prikriva čvrste hijerarhije i realpolitiku. Njezina snažna gospodarstva isprva su surađivala sa zemljama Srednje i Istočne Europe kao potencijalnim tržištima za poljoprivredni višak i druge vrste izvoza, tržištem za bankovne zajmove i investicijskom prilikom. Hiperliberalizacija regije pritom je također služila interesu onih dijelova vladajuće klase koji su željeli da se slični procesi počnu primjenjivati i na Zapadu. Formiranjem eurozone uspostavljen je i novi tip odnosa centara i periferije koji podrazumijeva da ekonomski slabije zemlje poput Mađarske i Poljske (ali i Grčke, Portugala, Španjolske i Irske) služe kao tržišta i dužnici jačim zapadnoeuropskim državama, prvenstveno Njemačkoj. No, ova knjiga pokazuje da uvođenje neoliberalizma nije prošlo bez komplikacija. Sukobljeni interesi između različitih stranih zemalja i domaćih političkih elita, skupa s otporom koji su pružili radnički sindikati, oduljili su ovaj proces i doveli do rješenja koja su bila rezultat čisto političkih kompromisa, osobito kad je riječ o privatizaciji i socijalnoj skrbi.

Možda zapadni kapital i zapadne institucije (Europska unija i NATO) i jesu najviše profitirali u procesu tranzicije, ali su i pojedini članovi komunističke nomenklature koja je do 1989. vladala u zemljama Srednjoj i Istočnoj Europi

također izašli kao pobjednici. Čak i prije 1989. godine direktori poduzeća u nekim dijelovima Srednje i Istočne Europe počeli su zlorabiti kontrolu koju su imali nad produktivnom imovinom kako bi je pretvorili u privatno vlasništvo. To su postizali preusmjeravanjem protoka novca u privatne tvrtke i rasprodajom imovine državnih poduzeća. Kad su propisi koji su regulirali privatno vlasništvo liberalizirani, poduzetnici iz partijskih i ostalih službenih krugova počeli su osnivati kvazidržavne financijske i trgovinske organizacije. Uvelike im je pomagalo posjedovanje povlaštenih informacija, povezanost sa sigurnosnim službama koje su im jamčile 'zaštitu', status koji su stekli kroz politički klientelizam, kao i prednost zbog činjenice da su među prvima krenuli u akciju.³⁹ Drugima je pak klima slabljenja mehanizama državne regulacije praćena procvatom privatnog poduzetništva omogućila da se bave 'mafijaškim' djelatnostima poput reketarenja i ostalih oblika prinude.⁴⁰ Privatizacija koju provodi komunistička nomenklatura, najzagonetniji je aspekt priče o tranziciji – iznenađujuće brze mutacije bivših 'komunističkih' partija u glasne pobornike neoliberalnog modela socijaldemokracije. Ovakvo su neki prokomentirali izbore u Bugarskoj: 'Jednog lijepog dana 1994. godine, jednako neočekivano kao što su zbačeni, komunisti su se ponovno vratili na vlast, ovaj put kao socijalisti koji su se, u samo nekoliko godina, transformirali u najveće kapitaliste u toj zemlji'⁴¹.

Strategije privatizacije razlikovale su se od države do države. U Ukrajini su 1990-ih odbili provesti upute Svjetske banke i MMF-a. Program privatizacije u Ukrajini bio je naklonjen lokalnim interesima, a neprijateljski raspoložen prema stranim investitorima posebice u 'strateškim' industrijama (vidi 7. poglavlje). Glavna metoda privatizacije u Poljskoj bili su otkupi poduzeća od strane direktora; do privatizacije je došlo postupno početkom devedesetih godina prošloga stoljeća, a 1995. i 1996. godine uslijedilo je njezino naglo ubrzanje.⁴² Češka se, kao i Rusija, odlučila za relativno brzu metodu kuponske privatizacije, pri čemu su propisi davali prednost osobama izvan samoga poduzeća (premda ne i inozemnim ulagačima).⁴³ Svjetska banka i MMF u početku su odobravali ovakve prakse, međutim, kao što objašnjava Ilona Švihlíková (9. poglavlje), toliko najavljivani planovi o raspršenoj vlasničkoj strukturi izjalovili su se. Umjesto toga, suprotno očekivanjima, većinu kupona razgrabilo je nekoliko privatizacijskih investicijskih fondova, od kojih su mnogi podvrgnuti *de facto* nacionalizaciji nakon što nisu mogli otplatiti kredite državnim bankama.⁴⁴ Te iste banke kasnije su rasprodane inozemnim financijskim institucijama.

Nejednak razvoj i inozemna (ne)ulaganja

Gospodarsko restrukturiranje u Srednjoj i Istočnoj Europi poprimilo je 'nejednake i kombinirane' oblike, tvrdi Fabry (10. poglavlje)⁴⁵. Na najopćenitijoj razini, ta regija zauzima poluperiferni položaj u svjetskoj ekonomiji no takva oznaka prikriva bitne razlike: dok su se neka područja pridružila 'globalnom gradu', koji odlikuju kvalificirana radna snaga i visoka produktivnost, veća područja pripadaju 'globalnoj izrabljivaonici' s lošim radnim mjestima u primarnom

sektoru djelatnosti⁴⁶. Moskovljani kao da ne žive na istome planetu kao njihovi sunarodnjaci u ‘monogradovima’ industrijskih regija, ističe Haynes (3. poglavlje). Mnogi dijelovi Srednje i Istočne Europe, uključujući Rusiju i Ukrajinu (3. i 7. poglavlje), nazadovali su u međunarodnoj podjeli rada: industrijske proizvode koje proizvodi visokokvalificirana radna snaga zamijenili su poluproizvodi, poljoprivredni proizvodi te vađenje energetske sirovine i minerala.⁴⁷ Tako su je zapadne institucije poticale da se usmjeri na ‘kreativne industrije’, Latvija se umjesto toga istaknula kao tranzitna i transakcijska točka za rasprodaju imovine, izvoz sirovina i pranje novca (vidi 6. poglavlje) te kao glavni izvoznik radne snage. Baltičke su države, s najnižim životnim standardom i najdužim radnim vremenom, prema mnogim pokazateljima najgora mjesta za rad u Europskoj uniji. Na socijalnu zaštitu ondje se po stanovniku troši tri četvrtine manje od prosjeka EU, a dohodovna je nejednakost najjače izražena.⁴⁸

Drugi su prepoznatljivi pokazatelji nejednakog i kombiniranog razvoja bliske veze između privatnog sektora i države te relativno visok stupanj ovisnosti o stranom kapitalu. Takve su bliske veze između privatnog sektora i države bile vidljive u dijelovima Srednje i Istočne Europe tijekom ‘tranzicije’ 1990–1992. Urušavanje državnih institucija poklopilo se s neoliberalnim usmjerenjem na smanjivanje uloge države kako bi se kompradorskim oligarhijama i drugim poduzetničkim interesima omogućilo da ‘preotmu’ državu, tj. da koruptivnim utjecajima utječu na donošenje državnih odluka u vlastitu korist. To je u Srbiji i drugdje potaklo razvoj ‘divljeg kapitalizma’ (koji su Martin Upchurch i Darko Marinković dijagnosticirali u 11. poglavlju) u kojem korporativne elite ignoriraju i oslabljuju pravila i propise. U Ukrajini političke stranke često služe samo kao platforma za ostvarenje poslovnih interesa, a kontrola nad industrijom plina bila je u središtu sporova između suprotstavljenih predsjedničkih kandidata, što istražuje Marko Bojcun u 7. poglavlju. No posebnu pozornost privlače politički utjecaj poslovnih elita u Rusiji i promjenjivi odnosi privatnog sektora i države. Ruska državna birokracija preživjela je tranziciju gotovo netaknuta, ali su u nju prodrli i u jednom je trenutku gotovo preoteli poslovni interesi koji su cvjetali na rentijerskim i monopolističkim praksama⁴⁹. Kao što Pozo napominje u 4. poglavlju, poslovni su moćnici najveći utjecaj nad Rusijom imali sredinom 1990-ih. Taj je utjecaj zatim narušen, prvo padom rublja 1998, a zatim Putinovim dolaskom na vlast 2000. Iako je Putinov dolazak na vlast predstavljao novo političko usmjerenje, razmjere te promjene ne treba preuveličavati. Već pod Jeljcinom ruska se birokracija bila udvostručila, udio *silovika* (bivših članova vojske i sigurnosnih službi) na visokim režimskim položajima značajno je porastao (s 5 posto za vrijeme Gorbačova na 47 posto za vrijeme Jeljcina), proračun Federalne službe sigurnosti (FSB-a, agencije koja je naslijedila KGB) utrostručio se, mediji su ušutkani, lokalne su vlasti podređene središnjima, službenici disidenti otpušteni, zastupnici disidenti nadjačani su predsjedničkim dekretom te je sam parlament podčinjen – najočitije dramatičnim vojnim napadom 1993. Sam Putin bio je promaknut zbog svojih veza s tržišnim reformatorima, Jeljcinovim ortacima i *silovikima* te su se tijekom njegova mandata održale te bliske veze među političkim i ekonomskim moćnicima koje su

ustanovljene tijekom devedesetih.⁵⁰ No u sklopu restrukturiranja odnosa između države i kapitala, koje detaljnije obrađuju Pozo i Worth (4. i 5. poglavlje), ponovno je učvršćen ‘pokroviteljski’ autoritet režima nad poslovnim elitama.

Što se tiče uloge stranog kapitala, od sredine 1990-ih priljev je silovito porastao, a 1996. godine vrijednost direktnih stranih ulaganja izražena u postotku BDP-a premašila je u zemljama Srednje i Istočne Europe svjetski prosjek. Udio stranog vlasništva u *nefinancijskim* sektorima tih zemalja bio je relativno nizak do početka 21. stoljeća osim u Češkoj, Mađarskoj, Estoniji i Slovačkoj⁵¹, no u financijskom sektoru stanje je bilo drugačije. Čak je i Ukrajina naginjala i još uvijek naginje prema potpunoj stranoj kontroli (vidi Bojcun, 7. poglavlje), dok je u mnogim drugim zemljama regije skoro cijeli bankarski sustav u vlasništvu stranih (većinom zapadnoeuropskih) banaka, kao što je prikazano u tablici 1.1.

Tablica 1.1. Banke u stranom vlasništvu, 2007.⁵²

POSTOTAK IMOVINE (UKUPNE, BANKOVNE) U VLASNIŠTVU STRANIH BANAKA	
Slovačka	99
Estonija	98
Litva	90
Bugarska	85
Češka	85
Poljska	75
Srbija	75
Mađarska	65
Latvija	65

Mnoge su države uvele ‘fleksibilno’ tržište rada i nizak porez na kapital da bi privukle strane ulagače no malo je dokaza da su takvi mamci bili uspješni. U Srbiji ‘model direktnih stranih ulaganja’ (vidi Upchurch i Marinković, 11. poglavlje) ne samo da nije povećao konkurentnost nego je pokrenuo nestabilan i neodrživ rast. Mađarska je bila osobito blagonaklona prema stranim ulagačima (na primjer njezina je metoda privatizacije izričito pogodovala multinacionalnim kompanijama⁵³) i uspjela je privući veća ulaganja od svih susjednih zemalja od 1990. do 1996. godine no njezino je gospodarstvo raslo sporije od ostalih. Osim toga, Fabry tvrdi (10. poglavlje) da je ovisnost o stranom kapitalu učinila Mađarsku iznimno izloženom kreditnom slomu 2008. godine zbog negativna utjecaja mađarske metode repatrijacije dobiti na salda tekućih računa i zbog njezina vrlo visokog duga u stranim valutama.⁵⁴ Sličan je i slučaj baltičkih zemalja koje su sredinom 1990-ih prve počele uvoditi ekstremne poticajne mjere za direktnih stranih ulaganja poput jedinstvene porezne stope (eng. *flat tax*).⁵⁵ No multinacionalne kompanije ulagale su u ‘kompleksne industrije’ (kemijsku industriju, industriju strojeva, industriju opreme) zemalja višegradske skupine, a baltičke zemlje nisu dobile skoro nikakva sredstva.⁵⁶ Općenitije gledano, postoji iznenađujuće mala korelacija između gospodarskih rezultata i priljeva

direktnih stranih ulaganja (DSU). Tijekom 2003. godine vrijednost DSU-a izražena u postotku BDP-a bila je izrazito velika u Mađarskoj (58) i Češkoj (50), ali relativno mala u Poljskoj (27) i Sloveniji (16).⁵⁷ Za usporedbu, prosjek u Europskoj uniji bio je 33, u Kini 16, SAD-u 13, a u Japanu 2 posto. Znatan priljev kapitala dogodio se u baltičkim zemljama i nekim drugim dijelovima regije, poput Bugarske, nakon što su pristupile NATO-u i Europskoj uniji. (Do 2003. godine vrijednost DSU-a izražena u postotku BDP-a u Estoniji je dosegla 79.) No, kako otkrivaju Sommers i Bērziņš u 6. poglavlju, to je služilo uglavnom da se napuše balon cijena nekretnina koji je naposljetku puknuo 2008. godine.

Na ove načine modaliteti tranzicije iz devedesetih pridonijeli su ranjivosti na krizu koju je između 2008. i 2010. godine doživjela većina zemalja Srednje i Istočne Europe. Upravo način na koji su političko-ekonomski događaji iz devedesetih utjecali na tijek krize u Srednjoj i Istočnoj Europi 2008. i 2009. godine glavna je tema ove knjige te je detaljnije istražena u zaključnom poglavlju.

Bilješke

- 1 Ova je knjiga nastala na konferenciji '1989–2009: Pogled na revolucije u Istočnoj Europi' (1989–2009: *The East European Revolutions in Perspective*), održanoj u Londonu 2009. godine. Želim zahvaliti kolegama iz časopisa *Debatte* na njihovoj pomoći u organiziranju ove konferencije. Također želim zahvaliti zakladama Amiel-Melburn i Lippman-Milliband na donacijama za putne troškove sudionika.
- 2 Van der Pijl, Kees (1998.) *Transnational Classes and International Relations*. London: Routledge.
- 3 Harris, Nigel (1971.) 'Imperialism Today' U: Palmer, John i Harris, Nigel (ur.): *World Crisis*. London: Hutchinson. Str. 140.
- 4 Lange, Oskar (1969.) 'The Role of Planning in Socialist Economy'. U: Bornstein, Morris i Irwin, Richard (ur.): *Comparative Economic Systems*. Illinois: Homewood. Str. 171. Za ranije radove o državnom kapitalizmu kao ratnom gospodarstvu i obrnuto, vidi Bukharin, Nikolai (1982. [1916.]) 'Toward a Theory of the Imperialist State'. U: *Selected Writings on the State and the Transition to Socialism*. Nottingham: Spokesman; Cliff, Tony (1964.) *Russia: A Marxist Analysis*. London: International Socialism.
- 5 Klenke, Olaf (2001.) *Ist die DDR an der Globalisierung gescheitert? Autarke Wirtschaftspolitik versus internationale Weltwirtschaft – Das Beispiel Mikroelektronik*. Frankfurt/Main: Peter Lang. Str. 22.
- 6 Kohli, Martin (1994.) 'Arbeit, Lebenslauf, Soziale Differenzierung' U: Kaelble, Hartmut et al. (ur.) *Sozialgeschichte der DDR*. Stuttgart: Klett-Cotta. Str. 35.
- 7 Tamás, G. M. (2007.) 'Counter-revolution against a counter-revolution', URL: www.eurozine.com/articles/2007-0.-18-tamas-en.html.
- 8 Shaikh, Anwar (1980.) 'The Laws of International Exchange' U: Nell, E. (ur.) *Growth, Profits, and Property*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 9 Lavigne, Marie (1991.) *International Political Economy and Socialism*. Cambridge: Cambridge University Press. Str. 388.
- 10 Harman, Chris (1977.) 'Poland: Crisis of State Capitalism'. *International Socialism* 1(94): 31.
- 11 Bandelj, Nina (2008.) *From Communists to Foreign Capitalists: The Social Foundations of Foreign Direct Investment in Postsocialist Europe*. Princeton, NJ: Princeton University Press. Str. 115.
- 12 Harman, Chris (1990.) 'The Storm Breaks'. *International Socialism* 2(46): 66.
- 13 Ferguson, James (2010.) 'The Uses of Neoliberalism'. *Antipode* 41(1) (poseban dodatak).
- 14 Brenner, Neil, Jamie Peck i Nik Theodore (2010.) 'Postneoliberalism and its Malcontents'. *Antipode* 41(1); Lee Mudge, Stephanie. (2008.) 'What is Neoliberalism?' *Socio-Economic Review* 6: 703–31; Mirowski, Phillip (2009.) 'Postface' U: Mirowski Philip i Plehwe Dieter (ur.): *The Road from Mont Pelerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- 15 Harvey, David (2005.) *A Short History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press. Vidi također Ferguson, Uses of Neoliberalism.
- 16 Walton, John i David Seddon (1994.) *Free Markets and Food Riots: The Politics of Global Adjustment*. Oxford: Blackwell. Str. 334–5. Vidi također Hoogvelt, Ankie (1997.) *Globalisation and the Postcolonial World*. Basingstoke: Macmillan. Za detaljniju analizu djelomičnog raspada države u postkomunističkim državama, vidi Derluguian, Georgi (2005.) *Bourdieu's Secret Admirer in the Caucasus: A World-System Biography*. Chicago: University of Chicago Press.

- 17 Citat iz Haynes, Mike i Romy Husan (1998.) 'The State and Market in the Transition Economies: Critical Remarks in the Light of Past History and the Current Experience'. *The Journal of European Economic History* 27(3). Vidi također Dale, Gareth. (2004.) *Between State Capitalism and Globalisation: The Collapse of the East German Economy*. Oxford University Language Centre. Str. 274-275.
- 18 Bandelj, Nina. From Communists to Foreign Capitalists. Str. 63-64.
- 19 Sarotte, Mary (2009.) 1989: The Struggle to Create Post-Cold War Europe. New Jersey: Princeton University Press.
- 20 Brzezinski, Zbginiew (1997.) *The Grand Chessboard: American Primacy and its Geostrategic Imperatives*. New York: Basic Books.
- 21 Cohen, Stephen (2006.) 'The New American Cold War', URL: www.thenation.com/article/new-american-cold-war.
- 22 Godine 2010. postojali su neki znakovi promjene prema pragmatičnijoj inozemnoj politici koja bi pridonijela bliskijim vezama sa SAD-om te utvrđivanju gospodarskih interesa u Baltičkim republikama, Ukrajini i Srednjoj Aziji. Vidi, na primjer, White, Gregory. (12.5.2010.) 'In Secret Report, Russia Shifts Westward'. *Wall Street Journal*.
- 23 Wedel, Janine (1998.) *Collision and Collusion: The Strange Case of Western Aid to Eastern Europe 1989-1998*. New York: St. Martin's Press. Str. 1327-3.
- 24 Hardy, Jane (2009.) *Poland's New Capitalism*. London: Pluto Press.
- 25 Gros, Daniel i Alfred Steinherr (1995.) *Winds of Change: Economic Transition in Central and Eastern Europe*, London: Longman. Str. 86.
- 26 Outhwaite, William (2010.) 'What is Left after 1989?' U: Lawson, George; Armbruster, Chris i Cox, Michael (ur.) *The Global 1989: Continuity and Change in World Politics*. Cambridge: Cambridge University Press. Str. 92.
- 27 Drahokoupil, Jan (2009.) *Globalization and the State in Central and Eastern Europe: The Politics of Foreign Direct Investment*. London: Routledge. Str. 102.
- 28 Pirani, Simon (2009.) *Change in Putin's Russia: Power, Money and People*. London: Pluto Press.
- 29 Holubec, Stanislav (2010.) 'Catch Up and Overtake the West: The Czech Lands in the World-System in the Twentieth Century'. *Debatte* 18(1): 46.
- 30 Tamás, G.M. (2007.) 'A Capitalism Pure and Simple', URL: theory-in-progress.inxnt.org/inhalt/krise/capitalism.html.
- 31 Wolf, Martin (15.12.2009.) 'Cold War Victory Was a Start and an End'. *Financial Times*. Str. 4.; Genov, Nikolai. (2010.) *Global Trends in Eastern Europe*. Aldershot: Ashgate. Str. 19.
- 32 Pirani, Putin's Russia.
- 33 Gowan, Peter (1999.) *The Global Gamble: Washington's Faustian Bid for World Dominance*. London: Verso. Str. 203.
- 34 Genov, *Global Trends*. Str. 138.
- 35 Wilkinson, Richard (2005.) *The Impact of Inequality: How to Make Sick Societies Healthier*. London: Routledge. Str. 118.
- 36 Pearce, Fred (2010.) *Peoplequake: Mass Migration, Ageing Nations and the Coming Population Crash*. New York: Eden Project Books. Str. 125.
- 37 Genov, *Global Trends*. Str.17.
- 38 U sljedeća tri odlomka autor se u velikoj mjeri služi sljedećim člankom: Hardy, Jane (2010.) 'Crisis and Recession in Central and Eastern Europe'. *International Socialism*. Str. 128.

- 39 Tucker, Aviezer (2010.) 'Restoration and Convergence: Russia and China since 1989' U: Lawson, George; Armbruster, Chris i Cox, Michael (ur.): *The Global 1989: Continuity and Change in World Politics*. Cambridge: Cambridge University Press; Pirani, Putin's Russia.
- 40 Higley, John, J. Kullberg, i J. Pakulski (1996.) 'The Persistence of Communist Elites'. *Journal of Democracy*, 7(2): 137; Pirani, Putin's Russia.
- 41 Forrester, Sibelan, Magdalena Zaborowska i Elena Gapova (ur.) (2004.) *Over the Wall/After the Fall: Post-Communist Cultures through an East-West Gaze*, Bloomington, IN: Indiana University Press. Str. 272.
- 42 Drahokoupil, Globalization and the State. Str. 40.
- 43 Drahokoupil, Globalization and the State. Str. 69.
- 44 Genov, *Global Trends*. Str. 57.
- 45 Vidi također: Hardy, Poland's New Capitalism.
- 46 Genov, *Global Trends*. Str. 210.
- 47 Ovisnost o nafti i plinu donijela je Rusiji 'prokletstvo resursa': osjetljivost na promjene cijena robe, pritisak na rast vrijednosti rublje koji proizvodnju i poljoprivredu čini manje konkurentnima te povećanje socijalne nejednakosti i korupcije.
- 48 Hardy, *Crisis and Recession*.
- 49 Sakwa, Richard (2011.) *The Crisis of Russian Democracy: The Dual State, Factionalism and the Medvedev Succession*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 50 Pirani, Putin's Russia.
- 51 Drahokoupil, Globalization and the State. Str. 56.
- 52 Mitra, Pradeep, Marcelo Selowsky i Juan Zalduendo (2010.) *Turmoil at Twenty: Recession, Recovery and Reform in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Washington, DC: Svjetska banka. Str. 50.
- 53 Drahokoupil, Globalization and the State.
- 54 Andor, Laszlo i Marin Summers (1998.) *Market Failure Eastern Europe's 'Economic Miracle*. London: Pluto Press. Str. 160. Genov (*Global Trends*, str. 56. i 132.) tvrdi da je ovisnost mađarskog bankarskog sektora o priljevu kapitala iz matičnih institucija sa Zapada pridonio dubokoj gospodarskoj krizi 2008. i 2009. godine.
- 55 Isto su učinile Slovačka, Rumunjska i Češka u prvome desetljeću 21. st.
- 56 Bohle, Dorothee i Bela Greskovits (2007.) 'Neoliberalism, Embedded Neoliberalism and Neocorporatism: Towards Transnational Capitalism in Central-Eastern Europe'. *West European Politics* 30(3). Str. 443-66.
- 57 Bandelj, Communists to Foreign Capitalists. Str. 216.